

Miroslaw J. Hoffmann

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0850-1507>

Geolog i prehistoryk, Gottlieb Michael Berendt (1836–1920) – w stulecie śmierci

Streszczenie: Gottlieb Michael Berendt był znanym niemieckim geologiem pochodzenia żydowskiego, prekursorem badań młodszych form geologicznych. Uznawany jest za pierwszego niemieckiego geologa, który położył podwaliny i znacząco rozwinął studia nad badaniami czwartorzędu oraz geologią obszarów nizinnych. Jego pionierski dorobek badawczy, osiągnięty jeszcze w dobie cesarstwa pruskiego, to przede wszystkim geologiczne skartowanie znacznego terenu Prus Wschodnich i Zachodnich oraz Pomorza, a także liczne publikacje, głównie z dziedziny czwartorzędu, w tym pięć monografii książkowych.

Podczas swojego pobytu w Królewcu i aktywności zawodowej w Prusach Wschodnich i Zachodnich Gottlieb Michael Berendt zaangażował się również w działalność archeologiczną. Realizował ją w ramach Towarzystwa Fizykalno-Ekonomicznego w Królewcu poprzez badania wykopaliskowe i pozyskiwanie zabytków archeologicznych. Dzięki wspomnianym działaniom archeologicznym i geologicznym, a także zabiegom organizacyjnym Gottlieb Michael Berendt uznawany jest za założyciela Muzeum Prowincjonalnego w Królewcu. Ostatnie lata życia Gottlieb Berendt spędził w Szklarskiej Porębie, gdzie zmarł 27 stycznia 1920 r.

Słowa kluczowe: geologia, archeologia, Prusy Wschodnie i Zachodnie, Sudety, Królewiec, Berlin

Wczesne lata i młodość

Gottlieb Michael Berendt (ryc. 1) urodził się 4 stycznia 1836 r. w Berlinie w rodzinie żydowskiego księgarza, który po nawróceniu na protestantyzm został ewangelickim pastorem. W dostępnych mi źródłach nie odnalazłem bliższych informacji o jego rodzicach, rodzeństwie, dzieciństwie oraz latach dorastania. Wiadomo tylko, że jego stryjem był znany berliński malarz Moritz Berendt. W 1857 r., po uzyskaniu matury w renomowa-

nym Gimnazjum Friedricha Wilhelma, przez dwa lata pracował w sektorze górniczym i hutniczym w Nadrenii-Westfalii¹.

Działalność geologiczna

W roku 1859 – po złożeniu egzaminów – dostał się na studia górnicze, które ukończył na Uniwersytecie Friedricha Wilhelma w Berlinie, gdzie 11 marca 1863 r. uzyskał tytuł doktora, a przedmiotem jego dysertacji była rozprawa *De formatione diluviana in Marchia provincia ac potissimum in vicinitate Postempiae*, która opublikowana została potem w języku niemieckim pod tytułem *Über die Diluvialablagerungen der Mark Brandenburg, ins besondere der Umgegend von Potsdam*². Promotorami jego doktoratu byli dr Richard Mitscherlich, dr Konrad Giebelhausen oraz dr Adolf von Koenen. Dorobek badawczy Berendta to przede wszystkim liczne publikacje geologiczne, głównie z dziedziny czwartorzędu, w tym cztery książki, mianowicie: *Die Geologie des Kurischen Haffs*, *Die Geologie des Kurischen Haffs und seiner Umgegend* (1869), *Geognostische Blicke in Alt-Preussen Urzeit* (1871) oraz *Der Tiefere Untergrund Berlin; Beitrag zur Kenntniss der Fauna, Teutaculitenschiefer im Lahn Gebiet; Devon des Nordliches Oberharzes* (1900). Berendt był też prekursorem badań młodszych form geologicznych, mianowicie nizin północnoniemieckich, a jego dysertacja zawierała pierwszą próbę wnikliwej oceny zróżnicowania pokładów dyluwialnych Brandenburgii³.

W roku 1865 Berendt zdał egzamin na aplikację górniczą. Dwa lata wcześniej, z polecenia samego Heinricha Ernsta Beyricha (1815–1896) – ówczesnego *guru* pruskiej geologii – został zatrudniony jako ekspert górniczy przy państwowych pracach geologicznych nad dokumentowaniem masywu gór Harcu, głównie okolic miasta Eisleben. Kilka miesięcy później zaproszony został przez Towarzystwo Fizykalno-Ekonomiczne w Królewcu do objęcia stanowiska głównego geologa tej asocjacji. Powierzono mu skartowanie prowincji Prusy Wschodnie w skali 1:100 000, a zadanie to zrealizował nad wyraz sprawnie, zaledwie w ciągu dziewięciu lat. Po przeniesieniu się do Królewca podczas kartowania prowincji miał wiele możliwości, aby rozszerzać i pogłębiać swoją wiedzę oraz zdobywać nowe doświadczenia. Podczas kartowania Prus z siedemnastu opublikowanych arkuszy map sam Berendt sporządził aż dwanaście, które obejmowały teren od Kłajpedy, delty Niemna, poprzez południowo-wschodnie wybrzeże Bałtyku do Kaszub, a na południu sięgały po b. Nordenburg/Kryłowo oraz Gołdap, aż po granice

¹ Ch. Krollmann, *Berendt Gottlieb*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Hrsg. Ch. Krollmann, Königsberg 1941, s. 49.

² Ibidem.

³ K. Keilhack, *Gottlieb Michael Berendt*, "Jahrbuch der Preussischen Geologischen Landesanstalt", 1921, Bd. 40, H. 3, ss. I–II.

Warmii i Wzniesień Elbląskich⁴. Podczas pobytu w Królewcu szczególnie zainteresowały go kwestie, związane z genezą Mierzei Kurońskiej i delty Wisły, a także problem dyluwialnej fauny morskiej Prus Wschodnich. Problemowi temu poświęcił siedem publikacji.

W wieku trzydziestu jeden lat, w roku 1866 Berendt ożenił się z Alwine z domu Necker, z którą przez 53 lata dzielili wspólne życie do jej śmierci w 1919 r. W związku tym poczętych zostało dwóch synów i córka. Jego pierworodny syn był pisarzem i architektem, który związał swoje życie z Królewcem⁵.

W trakcie swojej aktywności zawodowej w Królewcu Berendt uzyskał w 1869 r. habilitację na miejscowej Albertynie, a w 1873 r. profesurę. W swoim czasie Berendt uznawany był za najlepszego pruskiego fachowca w swojej branży, czyli tzw. *geologii nizin* – dość wspomnieć, że powierzono mu misję kierowania *Specjalnym Geologicznym Ujęciem Północnych Niemiec*. Jego zadaniem było nie tylko rozwinięcie metod geologicznego kartowania dla nowych, wprowadzanych wówczas map w skali 1:25 000, lecz również wypracowanie takiego sposobu opracowania informacji, aby na tym samym arkuszu mapy w jasny i czytelny sposób zawrzeć dane stratygraficzne, petrograficzne i gleboznawcze⁶. Berendt z obu zadań wywiązał się znakomicie, a najlepszym dowodem na trafność wybranych przez niego metod opracowywania i przedstawiania danych jest to, że jeszcze po ponad sześćdziesięciu latach stanowiły one podstawę publikacji o nizinach *Niemieckiego Krajowego Urzędu Geologicznego*. Już w 1874 r., w trakcie pierwszych badań geologicznych północnych Niemiec, które prowadzone były na nizinym obszarze Luch w zakolu Haweli⁷ i na graniczących z nimi od północy i południa płaskowyżach, wprowadzono odwierty powierzchni objętych kartowaniem do 2 m głębokości i do czasów współczesnych pozostały one czynnością niezbędną do geologicznego kartowania terenów nizinnych. Trudniejszy był jednak wybór metody przedstawienia geologicznych danych na mapie. W oparciu o swoją 11-letnią⁸ działalność geologiczną w Prusach Wschodnich i Zachodnich oraz na Pomorzu Gottlieb Berendt uznał, iż wynik wietrzenia leżących poniżej warstw znajduje się w deluwialnych warstwach geologicznych będących rezultatem procesów wietrzenia, któremu poddana była jedna z najbardziej powszechnych i najważniejszych skał północnych

⁴ Spośród 17 wydanych arkuszy map prowincji Prus w skali 1:100 000 Berendt opracował 12, mianowicie: Memel/Kłajpeda, Rositten/Rybaczij, Tilsit/Tylża, Jura (obejmujący dorzecze rzeki Jury – prawobrzeżnego dopływu Niemna), Königsberg/Królewiec, Labiau/Polessk, Insterburg/Czerniachowsk, Pillkallen/Dobrovolsk, Danzig/Gdańsk, Frauenburg/Frombork, Nordenburg/Krylovo oraz arkusz Gumbinnen–Goldap/Gusev–Gołdap.

⁵ I tu pozwolę sobie na osobistą dygresję. Zdumiewająco podobny do Gottlieba Berendta jest Stanisław Grygier (ur. 1950 r.), historyk z wykształcenia i informatyk z zawodu – mąż mojej siostry Jadwigi.

⁶ K. Keilhack, op. cit., ss. IV–VI.

⁷ Teren ten to obszar stanowiący otulinę północno-zachodniego Berlina we współczesnych granicach tej metropolii.

⁸ W latach 1865–1875.

Niemiec, czyli naniesiony przez lodowiec margiel. Ta autorska konstatacja Berendta nie była łatwa do stwierdzenia⁹. Był on też autorem pierwszej geologicznej mapy pogładowej Berlina, która opublikowana i zaprezentowana została w 1884 r. na Międzynarodowym Kongresie Geologicznym w Berlinie.

Wysoko rozwinięty zmysł Gottlieba Berendta do form i kolorów umożliwił mu trafny wybór farb drukarskich i oznaczeń. Skutkowało to tym, że przez ponad 60 lat, które upłynęły od wydruku pierwszego wydania jego map nizin, co nastąpiło w roku 1878, nie wprowadzono w niemieckim kartowaniu geologicznym żadnych znaczących zmian, a jedynie dokonano koniecznych uzupełnień¹⁰. Berendt uznawany jest za pierwszego niemieckiego geologa, który położył podwaliny i znacząco rozwinął studia nad geologią czwartorzędu oraz geologią obszarów nizinnych.

Aktywność prahistoryczna

Podczas swojego pobytu w Królewcu i aktywności zawodowej w Prusach Wschodnich i Zachodnich Gottlieb Michael Berendt zaangażował się również w działalność archeologiczną. Realizował ją w ramach Towarzystwa Fizykalno-Ekonomicznego w Królewcu. Początkowo ograniczała się ona głównie do pozyskiwania dla towarzystwa zabytków archeologicznych z różnych rejonów Prus Wschodnich i Zachodnich, między innymi z Opalenia koło Gniewu. Działania te związane były z jego licznymi wyjazdami geologicznymi. W trakcie tychże rejestrował również – niektóre badał wykopaliskowo – stanowiska archeologiczne, głównie cmentarzyska kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza, w obrębie tzw. Kępy Puckiej, jak na przykład w: Rozewiu (ryc. 2), Smolnie (ryc. 3) oraz Rzucewie (ryc. 4). Informacje o tych penetracjach terenowych Berendta zachowały się dzięki tzw. *Tischlers Zettelkatalog*¹¹, który do 1905 r. znajdował się w Muzeum Prowincjonalnym w Królewcu¹². Dzięki wspomnianym działaniom

---

⁹ Znany gleboznawca Rudolf von Benningsen-Förder twierdził, że formy powstałe z wietrzenia tej skały, czyli: margle, glina bez wapna oraz gliniasty piasek zachowały się jako różne, odrębne warstwy. To, że Gottlieb Berendt uznał je za formy powstałe podczas procesów wietrzenia, umożliwiło mu przedstawienie tych utworów na mapach glebowych. Tak doszedł do metody stanowiącej podstawę tworzenia map nizin, poprzez oznaczenie podstawowym kolorem wieku warstwy oraz poprzez drukowanie kolorowych sygnatur, oznaczających właściwości petrograficzne. Dla dyluwialnych form dolinowych wybrał kolor zielony, dla form płaskowyżowych kolor żółty, dla starszych dyluwiiów podstawowy kolor szary, podczas gdy aluwia pozostały białe. Na tych podstawowych kolorach oznaczono naniesione przez lodowiec margle pochyłymi kreskami, gliny poziomym lub pionowym kreskowaniem, piaski punktami, żwiry kółeczkami, a większe nanosy pionowymi lub poziomymi kresczkami. Dzięki kombinacji tych znaków było możliwe jasne przedstawienie nawet bardzo zawiłych i złożonych form. Ta sama metoda znalazła swoje zastosowanie także przy utworach aluwialnych i trzeciorzędowych.

¹⁰ Serdecznie dziękuję za wszechstronną konsultację Pani prof. Krystynie Chorna-Moryl z Instytutu Nauk Geologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹¹ M. J. Hoffmann, *Otto Tischler – w stulecie śmierci*, „Pomorania Antiqua”, 1993, t. XV, ss. 313–338.

¹² W 1905 r. zabytki i dokumentacja archeologiczna tego muzeum przekazana została jako depozyt do Muzeum Prussii w Królewcu, por. M. J. Hoffmann, *Gerettete Fragmente der archäologischen Sammlungen der*

archeologicznym i geologicznym, a także zabiegom organizacyjnym Gottlieb Michael Berendt uznawany jest za założyciela Muzeum Prowincjonalnego w Królewcu¹³, którego uroczyste otwarcie nastąpiło 29 V 1879 r.¹⁴, zatem w czasie, gdy Berendt związany był już z Berlinem.

W ostatnich latach pobytu w Królewcu Berendt intensywniej zaangażował się w wykopaliska archeologiczne w rejonie Królewca. I tak, w roku 1872 rozkopał jeden kurhan na gruntach Frölicha w miejscowości Svetlovo (b. Sankt Lorenz) na Półwyspie Sambijskim¹⁵. Obiekt ten (średnica 9 m, wysokość 1,5 m) otoczony był dwoma koncentrycznymi wieńcami, z których każdy ułożony był z dwóch rzędów kamieni. W centralnej części odkrył uszkodzony mur kamienny z kilku warstw kamieni. W obrębie wewnętrznego wieńca odnalazł dwie konstrukcje sepulkralne: we wschodniej skrzynię kamienną z dwiema popielnicami oraz drugą, zniszczoną już skrzynię, która wystąpiła na południowy wschód od muru centralnego. W południowo-zachodniej części kurhanu, między wieńcami, znajdował się czworokątny bruk bez zabytków ruchomych. Na analogicznym bruku stwierdzonym w południowej partii kurhanu ustawionych było pierwotnie dwanaście naczyń, z których zachowały się dwie płaskodenne urny oraz uszkodzona popielnica z trójdzielnym uchem. Wystąpiły tam też zabytki metalowe, w tym zapinka żelazna, fragmenty dwóch brązowych szpil oraz ozdoba o powrotnym zwoju¹⁶. W 1874 r. Berendt badał cmentarzysko z II–IV wieku po Chrystusie w b. Tengen, koło Mamonova, w obrębie którego odkrył 16 grobów¹⁷. Rezultaty tych wykopalisk opublikował wraz z inwentarzami jedenastu grobów (nr 1–6 i 23–26), które rozkopał właściciel majątku¹⁸.

Niezależnie od względnie nielicznych badań wykopaliskowych na Pomorzu oraz w Prusach Wschodnich i Zachodnich, największe znaczenie dla archeologii południowej strefy Bałtyku – zwłaszcza badaczy kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza – mają dwie rozprawy Gottlieba Michaela Berendta, znakomicie opracowane pod wzglę-

---

Prussia-Museum im Muzeum Warmii i Mazury w Olsztynie, [w:] *Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie* (red. W. Nowakowski i M. Lemke), Warszawa 2003, ss. 53–56.

¹³ Ch. Krollmann, op. cit., s. 49.

¹⁴ M. J. Hoffmann, *Die Geschichte der Archäologie in Ostpreussen. Von ihren Anfängen im 18. Jahrhundert bis in das Jahr 1920*, Husum 2017, s. 59.

¹⁵ M. J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999, s. 166.

¹⁶ O. Tischler, *Geschenke zur archäologischen Sammlung*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, 1876, t. XVI, s. 39; idem, *Ostpreussische Grabhügel*, I, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, 1887, t. XXVII, s. 168–175.

¹⁷ J. Jaskanis, *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyckiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 1977, t. IV, s. 333–334.

¹⁸ G. Berendt, *Zwei Gräberfelder in Natangen I. Das Gräberfeld von Tengen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, 1873, t. XIV, ss. 80–95; G. Engelmann, *Keilhack Konrad*, [in:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 11, Berlin 1977, s. 408–410; P. Woldstedt, *Keilhack – gestorben 10. März 1944*, „Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Wissenschaften”, 1947, H. 99, ss. 229–232.

dem edytorskim i wydane przez Towarzystwo Fizykalno-Ekonomiczne w Królewcu (ryc. 5–7)¹⁹.

Jesień życia

Ostatnie lata żywota Gottlieb Berendt spędził w swojej posiadłości w Szklarskiej Porębie/Schreiberhau w samym sercu Karkonoszy. Otoczenie urokliwego krajobrazu, wśród nagromadzenia bloków skalnych tego masywu ze swoistymi zagłębieniami – kotłami polodowcowymi stanowiły dla niego asumpt do zajęcia się problematyką glacji Karkonoszy, a także do poszukiwania związków zlodowacenia skandynawskiego z miejscowymi lodowcami górskimi. Swoje przemyślenia na ten temat opublikował Berendt w 1917 r. jako 81-latek po 14-letniej przerwie w pracy naukowej²⁰.

Gottlieb Berendt prawie nie podejmował podróży zagranicznych. Okazjonalne wyjazdy z Królewca do nadgranicznych obszarów Rosji, naukowy objazd Niderlandów z geologiem, gleboznawcą i pionierem wydobycia ropy naftowej Ludwigiem Meynem (1820–1878) oraz udział w *wycieczce glacialnej* zorganizowanej w ramach Międzynarodowego Dnia Geologa w Zurychu, to jego jedyne eskapady poza granice państwa pruskiego²¹.

Uniwersytecka działalność Berendta nie była szczególnie znacząca, ponieważ wykładał tylko w Królewcu na Albertynie, natomiast w Berlinie nie realizował się już jako nauczyciel akademicki. Nie stworzył też swojej szkoły, gdyż poza Ernstem Laufferem (1850–1893), Bertholdem Dulkiem oraz Thomasem Wahnschaffem, których osobiście wprowadzał w tajniki opracowań geologicznych map, wszyscy późniejsi geolodzy nizin byli nauczani i wdrażani do zawodu przez jego młodszych kolegów²².

Gottlieb Michael Berendt zmarł w Szklarskiej Porębie 27 stycznia 1920 r., w 85. roku swojego żywota. Doczesne szczątki bohatera tego szkicu spoczęły na pięknie położonym cmentarzu w Dolnej Szklarskiej Porębie/Nieder-Schreiberhau. Złożone zostały w rodzinnym grobie – pomiędzy jego matką a żoną Alvine²³.

Zastanawiające jest, że na stronie niemieckiej Wikipedii wśród zasłużonych i znanych postaci związanych ze Szklarską Porębą widnieją między innymi pisarze Carl Hauptmann (1858–1921), jego brat – laureat nagrody Nobla – Gerhart (1862–1946), malarze, w tym Vlastimil Hofman (1881–1970), brakuje w niej natomiast jednego z najbar-

¹⁹ G. Berendt, *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, 1872, t. XII, s. 24–73; idem, Nachtrag zu den *Pommerellischen Gesichtsurnen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, t. XVIII, s. 113–160.

²⁰ K. Keilhack, op.cit., ss. XII–XIII.

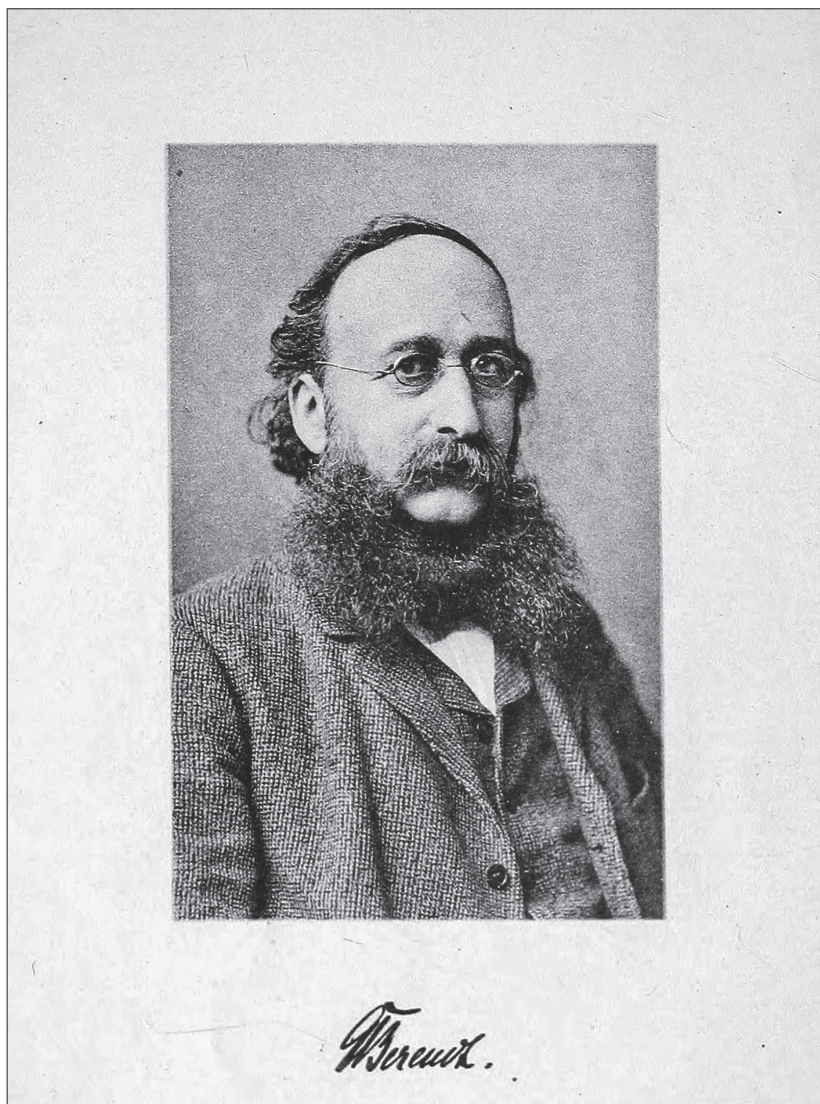
²¹ Ibidem, s. XV.

²² Ibidem, s. XVII.

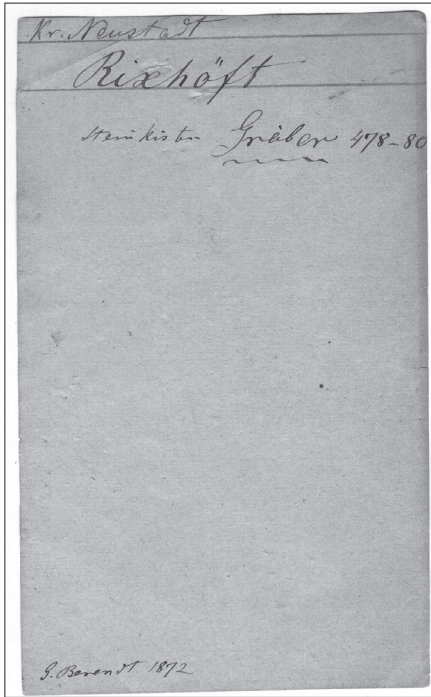
²³ Ch. Krollmann, op. cit., s. 49.

dziej zasłużonych dla państwa pruskiego w ostatnich dekadach XIX w. geologa, a także związanego z Prusami Wschodnimi i Zachodnimi oraz Pomorzem prehistoryka.

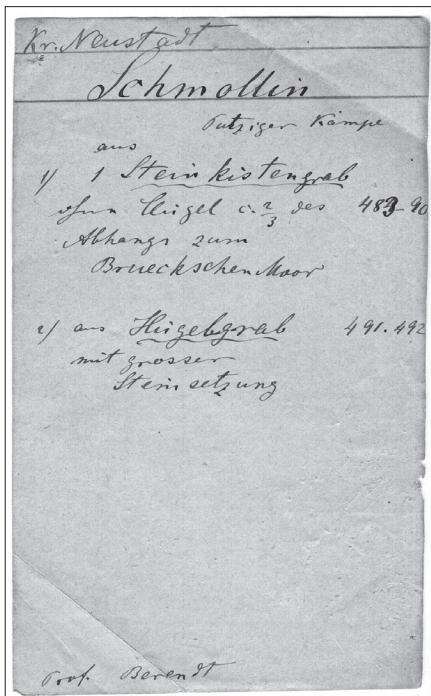
Ryciny

Ryc. 1. Gottlieb Michael Berendt. Za K. Keilhack 1921.

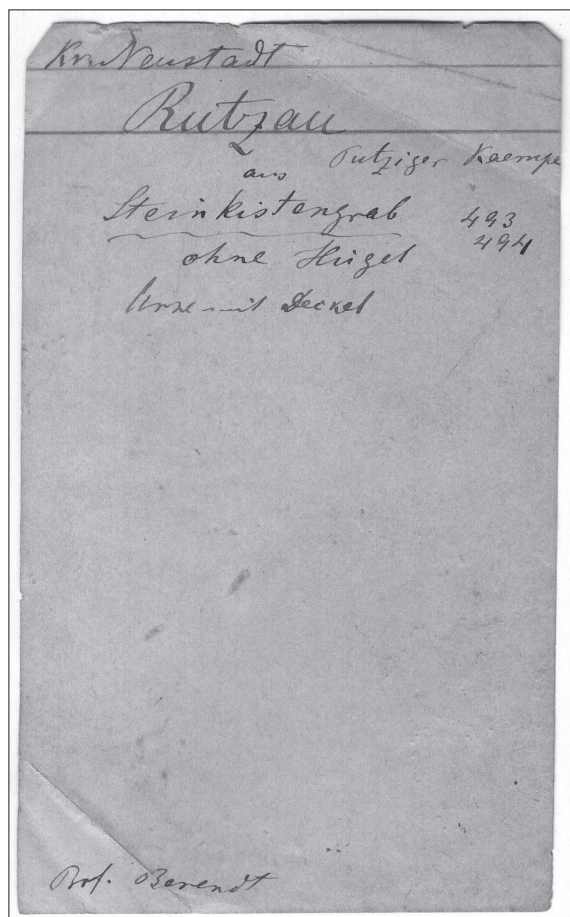

Ryc. 2. Informacja o znaleziskach z Rozewia, pow. pucki. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (Kartoteka Tischlera).

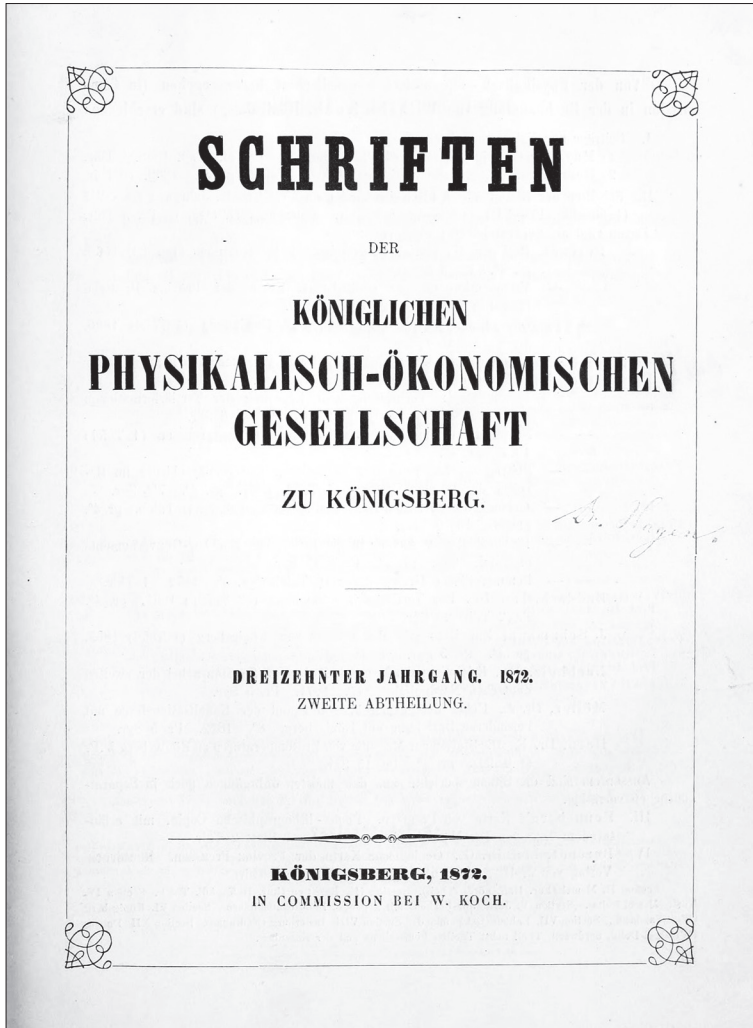

Ryc. 3. Notatka o grobie skrzynkowym i kurhanie ze Smolna, pow. pucki. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (Kartoteka Tischlera).

Ryc. 4. Informacja o grobie skrzynkowym z Rzucewa, pow. pucki. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (Kartoteka Tischlera).

Ryc. 5. Okładka periodyku „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.”, 1872, t. XII, i strona tytułowa rozprawy Berendta *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*.

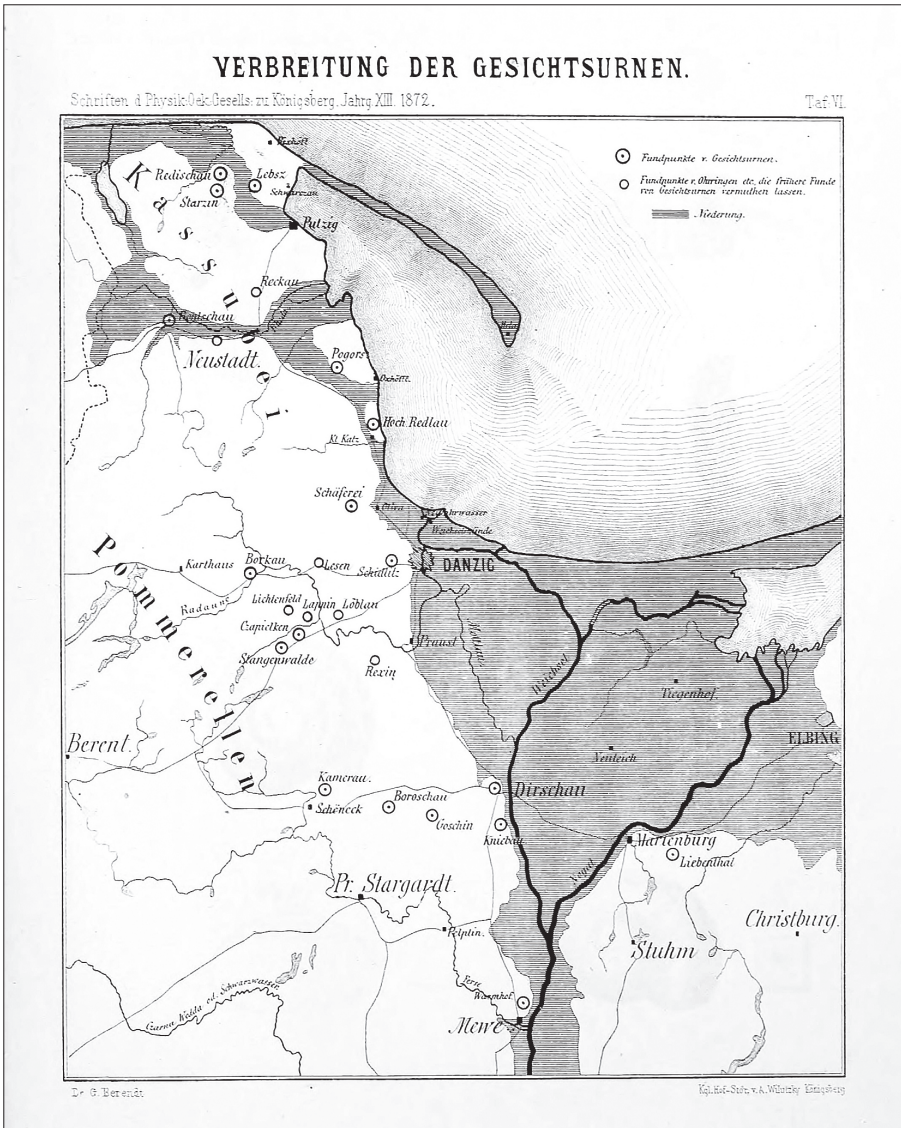

Tafel III.

Gesichtsurnen der Gegend von Danzig.

- No. 25. Urne von Schäfererei bei Oliva. Eigenthum des Herrn W. Kauffmann, aufbewahrt in der Sammlung der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig. Vergrösserte Copie nach Dr. Mannhardt. Zeitschr. für Ethnologie. Jahrg. 1870 Heft III. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (s. S. 119).
- No. 30. Urne von Borkau. Eigenthum des Herrn W. Kauffmann, aufbewahrt in der Sammlung der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig. Originalzeichnung. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (s. S. 123).
- No. 10. Urne von Gr. Czapielken. Eigenthum des Herrn W. Kauffmann, aufbewahrt in der Sammlung der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig. Originalzeichnung. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (s. S. 112).
- No. 4. Sogenannte Runen-Urnen von Danzig. Eigenthum der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig. Copie nach Dr. Mannhardt. Zeitschr. für Ethnologie. Jahrg. 1870 Heft III. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (Ausserdem vergrösserte Halsverzierung). (s. S. 109).
- No. 4a. Deckel zu derselben. Wie es scheint verloren. Copie nach Reusch. Dissertatio de tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia Regiomonti 1724.
- No. 1. Urne vom Silbers- oder Heidenberge. Scheint zerstört. Copie nach Dr. Mannhardt, in Zeitschr. der Archäolog. Gesellschaft zu Moskau. (Das eine Ohr ist nach der mit der Zeichnung nicht stimmenden Beschreibung von Reusch und in Uebereinstimmung mit sonstigen Funden geändert). (s. S. 106).
- No. 18. Urne mit Untersatz von Stangenwalde. Verbleib unbekannt. Vergrösserte Copie nach Ober-Forstmeister Grunert in Neue Preuss. Prov.-Blätter. Jahrg. 1858 LIV. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (s. S. 117).
- No. 18a. Vergrössertes Ohr derselben.
- No. 19. Zweite Urne von Stangenwalde. Ist zerbrochen. Vergrösserte Copie nach Ober-Forstmeister Grunert in Neue Preuss. Prov.-Blätter. Jahrg. 1858 LIV. Maassstab $\frac{1}{4}$ der natürlichen Grösse. (s. S. 117).

Ryc. 6. Tablica III z wyobrażeniem popielnic wraz z opisem z artykułu *Die Pommerellischen Gesichtsurnen.*

Ryc. 7. Mapa rejonu ujścia Wisły z dyspersją cmentarzysk kultury pomorskiej z rozprawy *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*.

Bibliografia

- Berendt G., *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.“, 1872, t. XII, ss. 24–73.
- Berendt G., *Zwei Gräberfelder in Natangen I. Das Gräberfeld von Tengen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.“, t. XIV, 1874, ss. 80–95.
- Berendt G., *Nachtrag zu den Pommerellischen Gedsichtsurnen*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.“, 1878, t. XVIII, ss. 113–160.
- Hoffmann M. J., *Otto Tischler – w stulecie śmierci*, „Pomorania Antiqua“, 1993, t. XV, ss. 313–338.
- Hoffmann M. J., *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999.
- Hoffmann M. J., *Kultura i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 2000.
- Hoffmann M. J., *Gerettete Fragmente der archäologischen Sammlungen der Prussia-Museum im Muzeum Warmia i Mazury w Olsztynie*, [w:] *Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie*, (red. W. Nowakowski i M. Lemke), Warszawa 2003, ss. 53–56.
- Hoffmann M. J., *Die Geschichte der Archäologie in Ostpreussen. Von ihren Anfängen im 18. Jahrhundert bis in das Jahr 1920*, Husum 2017.
- Jaskanis J. J., *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyckiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 1977 t. IV, ss. 239–350.
- Keilhack K., *Gottlieb Michael Berendt*, „Jahrbuch der Preussischen Geologischen Landesanstalt”, 1921, Bd. 40, H. 3, ss. I–XVIII.
- Krollmann Ch., *Lohmeyer Karl Heinrich*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Hrsg. Ch. Krollmann, Königsberg 1941, s. 302.
- Tischler O., *Geschenke zur archäologischen Sammlung*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.“, 1876, t. XVI, s. 39.
- Tischler O., *Ostpreussische Grabhügel, I*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr. ”, 1887, t. XXVII, ss. 113–176.
- Tischler O., *Ostpreussische Grabhügel, III*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.“, 1891, t. XXXI, ss. 1–37.

Gottlieb Michael Berendt (1836–1920), geologist and prehistorian – on the centenary of his death

Summary: Gottlieb Michael Berendt was a noted German geologist of Jewish descent, and a pioneer in the study of younger geological formations. He is considered to be the first German geologist who laid the foundations for and significantly advanced the study of the Quaternary Period and the geology

of lowland areas. The main focus of his pioneering research, conducted during the reign of the Prussian Empire, was on geological mapping of large areas of East and West Prussia and Pomerania. He contributed numerous publications, most of which explored the Quaternary Period, including five monographs.

During his stay in Königsberg, Gottlieb Michael Berendt's work spanned East and West Prussia, and he became involved in archeological research. He participated in excavations and the search for archeological artefacts under the auspices of the Physical-Economic Society in Königsberg. Due to his organizational efforts as well archaeological and geological achievements, Berendt is considered to be the founder of the Provincial Museum in Königsberg. Gottlieb Michael Berendt spent the last years of his life in Szklarska Poręba, where he died on 27 January 1920.

Keywords: geology, archeology, East and West Prussia, Sudetes, Königsberg, Berlin